

IZABELA PRZEPAŁKOWSKA
HTTPS://ORCID.ORG/0000-0001-8206-2800
GABINET RYCIN BIBLIOTEKI UNIWERSYTECKIEJ W WARSZAWIE

POCZĄTKI KSZTAŁTOWANIA IDEI GALERII SŁAWNYCH POLAKÓW KRÓLA STANISŁAWA AUGUSTA*

Słowa kluczowe: Stanisław August, Adam Naruszewicz, Przedpokój Senatorski (Sala Rycerska), galeria sławnych Polaków, poczet wizerunków, *Polonorum Icones*

Keywords: Stanisław II August (Stanislas August), Adam Naruszewicz, Knights' Hall, gallery of famous Poles, *Polonorum Icones*

Abstrakt: Idea galerii sławnych Polaków, zwykle kojarzona z Salą Rycerską na Zamku Królewskim w Warszawie (1781–1786), kształtowała się od lat 70. XVIII w. W odpowiedzi na kryzys polityczny i społeczne podziały Stanisław August rozwijał program ukazywania modelowych postaci z historii Polski. Portrety i towarzyszące im biografie gromadzone w zamkowych zbiorach miały pełnić funkcję dydaktyczną i wzmacniać patriotyzm. Panteon znamienitych rodaków stał się jednym z centralnych motywów mecenatu artystyczno-politycznego króla.

Abstract: The idea of a gallery of illustrious Poles, usually associated with the Knight's Hall at the Royal Castle in Warsaw (1781–1786), began to take shape in the 1770s. In the face of political crisis and deep social divisions, King Stanisław August developed a program of presenting exemplary figures from Polish history. Portraits accompanied by biographical accounts, assembled within the royal collections, were intended to serve as didactic instruments and vehicles for fostering patriotic sentiment. The pantheon of distinguished compatriots thus emerged as a central component of the monarch's artistic and political patronage.

Ideę panteonu sławnych Polaków stworzoną przez króla Stanisława Augusta zwykło utożsamiać się z wystrojem Przedpokoju Senatorskiego (1781–1786) zwanego z czasem Salą Rycerską, a bezpośredni impuls do jego zaaranżowania wywodzić z szoku pierwszego rozbioru¹. W 1989 r. Andrzej Rottermund pisał: „Król po pierwszym rozbiorze zrozumiał, że bez silnego oparcia na narodowej historii nie sposób walczyć z zewnętrznym i wewnętrznym przeciwnikiem, i że historia narodowa musi się stać najważniejszym instrumentem w procesie reformowania życia kraju i środkiem propagowania nowych treści”².

* Niniejszy tekst stanowi rozszerzoną wersję referatu wygłoszonego na konferencji „Kolekcje królów polskich”, mającej miejsce na Zamku Królewskim w Warszawie (11–12 XII 2023 r.). Pani dr Alinie Dzieciol składam serdeczne podziękowania za wszelkie uwagi i inspirowane spostrzeżenia, którymi podzieliła się ze mną w trakcie pracy nad tym zagadnieniem.

¹ Szczegółowe omówienie wystroju i zmian koncepcyjnych Przedpokoju Senatorskiego zob. A. Rottermund, *Zamek Warszawski w epoce Oświecenia. Rezydencja monarsza, funkcje i treści*, Warszawa 1989, s. 123–144.

² *Ibidem*, s. 125.

Niniejszy tekst wskazuje na wcześniejsze działania zarówno samego monarchy, jak i środowiska dworskiego, które są uchwytnymi początkami galerii znamienitych Polaków. Idea stworzenia pocztu wybitnych postaci, z leżącą u jej podstaw silną wymową dydaktyczną, stanowiła osnowę różnorodnych królewskich inicjatyw³.

30 września 1773 r. sejm Rzeczypospolitej ratyfikował traktat rozbiorowy. Jednak pierwsze sygnały o zaborczych planach państw sąsiednich dotarły do Stanisława Augusta niespełna trzy lata wcześniej, już na przełomie 1770 i 1771 r. za pośrednictwem wysłanego do Petersburga Franciszka Ksawerego Branickiego i rosyjskiego ministra spraw zagranicznych Nikity Panina⁴. Przez następne miesiące monarcha usiłował zainteresować dwory europejskie kwestią integralnością granic Polski oraz porozumieć się z opozycją antykrólewską w kraju⁵. Jak się okazało w obu przypadkach – bezskutecznie.

Niezrozumienie czy wprost nienawiść, których Stanisław August doświadczał ze strony niektórych rodaków znalazły swoje apogeum w próbie porwania króla 3 listopada 1771 r. Wydaje się, że to był ten moment, który wyraźnie uświadomił władcy, z jak silną niechęcią do niego i niezgodą na kształt jego polityki ma do czynienia wśród rodaków. Jednocześnie wydostanie się z rąk konfederatów monarcha odczytał jako ewidentną opiekę Opatrzności, przeznaczającej go do kontynuowania działań uzdrawiających państwo⁶.

Częścią tych działań, które Stanisław August uważał za programową misję swojego panowania, było edukowanie rodaków w rodzimej historii i kształtowanie odpowiednich postaw obywatelskich poprzez prezentowanie sylwetek modelowych postaci. Tak ujęty program naprawczy polskiego społeczeństwa wymagał grona pomocników. Władca skupił ich na cotygodniowych spotkaniach, podczas których, dzieląc się reformatorskimi pomysłami, jednocześnie oczekiwał ich realizacji w wymiarze praktycznym, zgodnym z obszarem twórczości danego uczestnika obiadów czwartkowych.

W formowaniu galerii znamienitych przodków niebagatelna rola przypadła Adamowi Naruszewiczowi. Nadworny historyograf Stanisława Augusta, rymami oraz prozą nadawał kształt królewskim koncepcjom⁷. Za pośrednictwem utworów późniejszego biskupa smoleńskiego, drukowanych na łamach „Zabaw Przyjemnych i Pożytecznych”, z projektami monarchy zapoznawało się społeczeństwo.

Ponad pół roku po porwaniu, w lipcu 1772 r.⁸ we wspomnianym wyżej tygodniku ukazała się oda Naruszewicza zatytułowana *Na obrazy starożytnych Polaków z rozkazu J. K. Mości Stanisława Augusta do Biblioteki Zamkowej zebrane*⁹. Dotychczas ten utwór był omawiany w kontekście historycznych wątków twórczości poety¹⁰. Jednak można spojrzeć na niego także jako na odbicie ówczesnej dyskusji toczącej się w bliskim otoczeniu króla i odnaleźć podłoże formowania galerii sławnych Polaków. Były nią z jednej strony świadomość monarchy co do wad współczesnych mu rodaków, które osłabiały państwo: bezgraniczna nieufność, wściekła duma, podłość, zachłanność na zyski, bezrozumna swoboda¹¹, z drugiej poszukiwanie wzorców obywatelskiego postępowania wśród wcześniejszych pokoleń, zwłaszcza jedności i zgody. Naruszewicz opisywał czcigodnych atentatów z zamkowej biblioteki słowami: „silnym zdjęci miłości łańcuchem, / Jed-

³ Zagadnienie nowożytniej galerii portretów – czy to przodków, czy postaci zasłużonych – było kilkakrotnie podejmowane przez rodzimych badaczy w dogłębnych studiach, np. M. Kałamajska-Saeed, *Genealogia przez obrazy. Barokowa ikonografia rodu Sapiechów na tle staropolskich galerii portretowych*, Warszawa 2006, zwłaszcza s. 3–50; J.K. Ostrowski, *Portret w dawnej Polsce*, Warszawa 2019. Niniejszy tekst nie powiela wcześniejszych ustaleń, obszernie wskazujących na genezę i typologię zjawiska galerii portretów, lecz zgodnie z ramami zakreślonymi przez temat skupia się na początkach jednej z artystyczno-propagandowych realizacji Stanisława Augusta.

⁴ „[Nikita Iwanowicz] Panin listownie, a [Franciszek Ksawery] Branicki ustnie po powrocie [z Petersburga – przyp. IP] powiadomili Stanisława Augusta o bliskim niebezpieczeństwie rozbioru”, J. Michalski, *Stanisław August Poniatowski*, Warszawa 2009, s. 34. N.I. Panin – minister spraw zagranicznych Rosji w latach 1764–1780.

⁵ W kontrze do zarzutów konfederatów barskich, obciążających Stanisława Augusta winą za złą sytuację polityczną kraju, pojawiła się anonimowa broszura *Suum cuique* (1771), wskazująca m.in. na elekcyjny tryb obierania władcy jako genezę aktualnych nieszczęść Polski, M. Affek, *Monarchiczna wizja dziejów Polski według Adama Naruszewicza*, [w:] *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków 2004, s. 515.

⁶ Michalski, *op. cit.*, s. 35.

⁷ Por. np. obszernie uwagi Stanisława Augusta o zniesieniu Towarzystwa Jezusowego, na kanwie których powstał utwór Naruszewicza *Na ruinę jezuitów* (list pisany po 10 września 1773 r.), *Korespondencja Adama Naruszewicza 1762–1796*, z papierów po Ludwiku Bernackim uzup., oprac. i wydał J. Platt, red. T. Mikulski, Wrocław 1959, s. 9–11.

⁸ B. Wołska, *Wątki historyczne w poezji Adama Naruszewicza*, „Wiek Oświecenia”, 1998, 13, s. 72.

⁹ Z analogiczną sytuacją spotykamy się przy innych utworach Naruszewicza sławiących aktualne działania króla i będących wkładnią idei za nimi stojących, jak np. oda z roku 1786 zatytułowana *Przy otwarciu Sali Narodowej w Zamku Jego Królewskiej Mości*, ułożona na inaugurację już wyposażonego Przedpokoju Senatorskiego, niejako domykająca ideę zasygnalizowaną kilkanaście lat wcześniej publikacją *Na obrazy starożytnych Polaków*.

¹⁰ Wołska, *op. cit.*, s. 72–75.

¹¹ „Nieufność miała szranki, wściekła duma miarę, / Podłość coś więcej czoła, zyski mniej łakome / były”, A.S. Naruszewicz, *Poezje zebrane*, t. 1, wyd. B. Wołska, Warszawa 2005 (Biblioteka Pisarzy Polskiego Oświecenia, t. 4), w. 46–48.

nym mówią językiem, a jednym tchną duchem. [...] niosą powszechnej Matce myśl i serca zgodne”¹². Pośród katalogu cnót obywatelskich, którym mieli odznaczać się przodkowie, monarsze – co oczywiste – najbardziej zależało na podkreśleniu lojalności wobec władcy: „Jednej dzieci Ojczyzny, jednej członki głowy / Powierzywszy jednemu rząd całej budowy / Wiernie stoją przy Królu”¹³. W jednomyślności rodaków, skonsolidowanych wokół tronu, widział drogę ratunku dla zagrożonej Polski.

W rymach Naruszewicza równie wyraźnie co nuty parenetyczne wybrzmiewają skargi samego Stanisława Augusta oraz nawiązania do uprowadzenia monarchy: „Za cudze przewinienie, a żądcę poprawy, / Doznawał od niewdzięcznych nienawiści krwawej”¹⁴. Bez wątplenia są to żale, którymi władca dzielił się w gronie najbliższych współpracowników. Zaś słowami kończącymi odę król zapewne sam siebie podnosił na duchu: „Ta była zawsze dola siedzących na tronie, / Cierpieć wiele za życia, a słynąć po zgonie”¹⁵.

Odę *Na obrazy starożytnych Polaków* ułożył bliski współpracownik króla. Opublikowanie jej na łamach czasopisma będącego „organem prasowym” obiadów czwartkowych można uznać za zamknięcie pewnego etapu prac nad pomysłem diskutowanym w kręgu Stanisława Augusta. Co więcej ów zamysł – nawet jeśli podówczas jeszcze niecałkowicie skryształizowany – posiadał już wyraźnie zarysowany cel. Określił go cytat zaczerpnięty z Liwiusza, użyty jako motto pierwodruku w „Zabawach”: „stąd [dla siebie i] dla ojczyzny może czerpać wzory do naśladowania”¹⁶. Próbę połączenia utworu Naruszewicza ze zbiorami artystycznymi króla podjęła Barbara Wolska w omówieniu twórczości poetyckiej nadwornego historiografa Stanisława Augusta. Jest to jednak interpretacja, z którą trudno się zgodzić, bowiem uznaje odę Naruszewicza za opis dekoracji (czy też wyposażenia) Biblioteki Zamkowej, całkowicie pomijając jej powiązania z programem ideowym Sali Rycerskiej¹⁷.

Tymczasem, niepublikowany dotychczas rękopis ze zbioru Gabinetu Rycin BUW¹⁸ dostarcza wymiernych informacji co do personaliów portretowanych i liczby ich wizerunków, zarazem zaprzeczając domniemanej malarskiej technice wykonania. Są to dwie luźne karty dość znacznych rozmiarów, obustronnie zapisane przez Jana Chrzyciela Albertrandiego¹⁹, zatytułowane *Rejestr obrazów starożytnych i późniejszego wieku Polaków z roszazu[!] J. K. Mści do biblioteki zamkowej zebranych. Lat porządkiem opisany* (il. 1). Tytuł spisu wyraźnie wskazuje na jego zależność od utworu Naruszewicza, a jednocześnie rozwój zbioru. Ostatnia strona dokumentu przynosi konkretne dane pozwalające na jego datowanie w przedziale

¹² *Ibidem*, w. 35, 38.

¹³ *Ibidem*, w. 41–43.

¹⁴ *Ibidem*, w. 119–120.

¹⁵ *Ibidem*, w. 131–132. Dokładnie te same tony brzmią w królewskim liście skierowanym trzy lata później do Naruszewicza. Władca, świadom własnej odpowiedzialności za niedawną cesję części ziem Rzeczypospolitej, odmawia nazwania nowo odkrytej konstelacji Ciołkiem: „Powiedz WPan księdzu Poczubotowi, niech on moim herbem nie nazywa te nowe, świeżo wypatrzone gwiazdy. Żle by się one wydawały wszelako, a tym bardziej koło tarczy Sobieskiego: tamta zasłoniła ojczyznę, mój herb tego nie zdołał. Ja robić i pracować nie przestanę, póki dech życia we mnie będzie, abym zaszczerpił i zasadzał dobre nasiono w naszej ojczyźnie, alem sobie dawno wyperswadował, że taki jest los mój, iż nie ja owoc zbierać będę. Komuś to po mnie przeznaczono. Ten [...] może kiedy wspomni, że żył tu taki król, który lubo sam nie zażył rozkoszy na tronie, jednak kochał swych poddanych wraz z sobą żyjących, acz czasem i niewdzięcznych, kochał nawet przyszłych, dopiero być mających obywatelów Polski” (21 VIII 1775). W 1778 r. (11 X) Stanisław August w dalszym ciągu wyrażał sprzeciw wobec nazwy *Taureau Royal de Poniatowski* dla gwiazdozbioru odkrytego przez Marcina Poczubotta-Odlanickiego, *Korespondencja Adama Naruszewicza...*, s. 42, 127.

¹⁶ „Inde tuae Reipublicae quod imitere capias”, właśc. „inde tuaeque rei publicae quod imitare capias”, *Ab urbe condita*, ks. I, tłum. A. Kościółek.

¹⁷ Wolska, *op. cit.*, s. 72–75; Naruszewicz, *op. cit.*, s. 15–16, 236–237. Nie można przyjąć zaproponowanego przez Barbarę Wolską kontekstu artystycznego powstania utworu Naruszewicza. Bynajmniej nie „był on związany z królewskim projektem wystroju Biblioteki na Zamku”, ponieważ w roku publikacji utworu Biblioteka mieściła się jeszcze w ciasnych pomieszczeniach na drugim piętrze Zamku i na malarskie wizerunki nie byłoby dość miejsca. Decyzja o wzniesieniu nowego skrzydła bibliotecznego zapadła ok. 1776–1777 r., a ukończenie prac nad wyposażeniem wnętrza nastąpiło zapewne z końcem 1782 r. W tym nowym pomieszczeniu również nie planowano malarskiego panteonu rodaków. Co więcej, sam Naruszewicz pisał o dłoniach artystów dających sławnym rodakom „w tchnącej karcie żywot i po zgonie” oraz o czasie, który „ostre kły [...] ztępił[!] na papierze”. Gabinet Rycin, gromadzący ryciny i rysunki w pudłach, tekach oraz woluminach, był częścią królewskiej biblioteki i naturalną lokalizacją dla wizerunków utrwalonych na podłożu papierowym. Należy jednak przyznać, że Wolska przytacza za Teresą Kossecką, monografistką Gabinetu Rycin Stanisława Augusta, informację o graficznych portretach sławnych Polaków znajdujących się w królewskim zbiorze. Zob. Rottermund, *op. cit.*, s. 193; P. Wątroba, *Gmach zamkowej biblioteki Stanisława Augusta w świetle rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, [w:] *Splendor i wiedza. Biblioteka królewska Stanisława Augusta. Eseje*, red. A. Dzięcioł, T. Jakubowski, Warszawa 2022, s. 55–66.

¹⁸ Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Gabinet Rycin (dalej: BUW GR), Inw.zb.d. 22036/a-b, ok. 50 x 40 cm, ze śladem pierwotnego poprzecznego złożenia.

¹⁹ Jan Chrzyciel Albertrandi (1731–1808) po powrocie z Rzymu do Warszawy, został w 1774 r. lektorem króla, a niedługo później kustoszem Gabinetu Rycin, L. Grzebień, *Albertrandi Jan Chrzyciel*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1: A–G, red. H.E. Wy-czawski, Warszawa 1981, s. 41–42.

REJESTR OBRAZÓW STAROŻYTNYCH I PÓŹNIEJSZEGO WIEKU POLAKÓW Z ROZKAZU
J. K. M.C.S.
DO BIBLIOTERY I AMKOWEJ ZEBRANYCH
Lat porządkiem opisany.

Rok śmierci	Miesiące Dzień	Imię przezwisko tytuły	Malarz charz. &c	Liły oryginalne do obrazów przytoczone
1720	6	Bł. Wincenty Kadłubek z Bisk. Krak. Cyatens.		
1573	24. Maja	Mikołaj Kopernik.	A.C. C.B.	
		Drugi tegoż.		
1567*		Mikołaj Rey z Nagłowic.		
1573		Piotr Widański Wzryk.		
1579	5. Sierpnia	Stan: Horzuzi kard. Biskup Warm.		
1580		Marcin Białobrzski Biskup kamieniecki.		
1590		Mikołaj Radziwiłł Wda Wileński Hetman W.W.X.L. i Kanclerz		
1600		Jerzy kardynał Radziwiłł.		
1603	2. Czerwca	A. Bernard z Wąbrzeźna Benedyktyn.	Barthol. Strabowski. sc.	
1605		Jan Zamoycki kanclerz i Hetman W. Kor.		Liły do Kard. Bathorigo z Warszawy 10 Maja. 1595.
1612	24. Września	Jan Piotr Sapieha Hta Ułwiński.	Guill. Hond. sc.	
1612	27. Września	A. Piotr Skarga, Jezuita.		
1617		Jerzy Mnijszch Wda Sandomirski		Liły do króla za wielkim zaproszeniem nowym konstancyjem 29 Września 1624.
1620	27. Listop.	Andrzej Bobola Pokomorny Kor.	Joh. Engelhart. Wln. fac.	Liły jego do Rudnickiego Biskupa Warm. 19 Marca 1660. z Krakowa Drugi do tegoż 30 kwietnia 1660 także z Krakowa.
1626		Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Wda Wileński porzuwany Sierotka.	L. Milan. sc.	
		Drugi tegoż		
1620		Marcin Smiglecki Jezuita.		
1620		Janusz Radziwiłł Kapłan. Wileński.	Joh. ab Heyden. pına. Jac. ab Heyden sc.	
1622	22. Września	Jan Karol Chodkiewicz Wda Wileński H. W. X. L.	Petrus de Bode sc.	
1628		Wacław Lefczyński kanclerz W. Kor.	S. Falck. Pl. sc.	
1630		Eustachi Wollowicz Bisk. Wil.	Kilian. sc.	
1633		Leo Sapieha Wda Wil. Kanclerz i Hetman W. W. X. L.	Guill. Hond. sc.	Liły z obrazu do Wzryńskiego 20 Grudnia 1670.
1630		Thomasz Zamoycki kancl. W. Kor.	Petrus Ouerradt.	Liły z Sierogoda 5. Liły. podobno do Janowskiego.
1640	6. Kwietnia	Stan. Lubieński Biskup Płocki.	Abra. Pieperbeke del. Joh. Niefs sc.	Liły do Rudnickiego Bisk. Warm. 19 Czerwca 1672 i 16 tegoż miesiąca z Warszawy.
1640		Marcin Jarbiewski Jezuita.		
1640		Krzysztof Radziwiłł Wda Wil. H. W. X. L.	Mist. Joh. Miereveld. Pina. Guill. Delphing.	
1643	23. Marca	W.A. Wójcicki Meciński Jezuita w Japonii zamczony.	C. De la Haye. fac.	
1640		Seward Dönhoff Wda Pomorski.	Hondius del. ad vivum & sc.	
1649	25. Grudnia	Udam na Caimach Kazanowski Marszałek Wdwa Kor.	Falck Pl. sc. Petrus de Jock sc.	
		Drugi tegoż		

1. J.Ch. Albertrandi, *Rejestr obrazów starożytnych i późniejszego wieku Polaków, 1774–1775*,
BUW GR, Inw.zb.d. 22036/a_{reclio} fot. Pracownia Reprograficzna BUW

pomiędzy 7 stycznia 1774 r. (śmierć biskupa kijowskiego Józefa Andrzeja Załuskiego, wymienionego jako ostatni), a 13 sierpnia 1775 r., kiedy w Warszawie zmarł Fryderyk Michał Czartoryski, na spisie figurujący jako osoba jeszcze żyjąca²⁰ (il. 2).

²⁰ Osoby w kolejności zapisu, określone jako żyjące: Michał Fryderyk Czartoryski (1696–1775), Kazimierz Poniatowski (1721–1800), Alois Friedrich von Brühl (1739–1793) – jego podobizna datowana na rok 1774, Carl Leonhard Marschall von Bieberstein (1705–

Rok śmierci	Miesiąc Dzień	Imię, nazwisko, tytuły	Malarz i sculpsit	Lista oryginalne do obrazów zóio przytzerone
1754	4 Grudnia	Józef Sopiata koadiutor biskupa		
1758	16 Grudnia	Andrzej Stan. Zaluski Bisk. krakowski. - - - Drogi tegoż	Bornigeroth sc.	
1762	22 Maja	Michał Kazimierz Radziwiłł Wda Wil. H. W. W. X. L. -	J. M. B.	
1762	25 Czerwca	Jan Malachowski kanclerz W. Kor. - - -	Sylwestra pinx. Lucchi sc.	
1762	23 Sierpnia	Stan. Ciołek Poniatowski kapt. krakowski. - - -	Bacciaralli pinx. Folino sc.	
1763	.	Antoni Dembowski Biskup kujawski.	Czechowicz pinx. Mylius sc.	
1766	.	Michał Maspalski kapt. Wil. H. W. W. X. L. - - -	Mamczewicz kapt. del. Czucha Strachowski sc.	
1768	.	Franciszek Bielunski Marszałek W. Kor. - - -	Branicki pinx. Strachowski sc.	
1767	21 Czerwca	Władysław Lubieński Prymas. - - -		
1767	.	Adam Stan. Grabowski Biskup Warm. - - -	Mylius sc.	
1771	.	Jan Klemens Branicki kapt. Krak. H. W. Kor.		
		Wycina Józef Zaluski Biskup kijowski.		
Zujacy				
		Książę Michał Czartoryski Kancl. W. W. X. L. - - -	Sylwestre pinx. Mylius sc.	
		Kazimierz książę Poniatowski Podkom. Kor. - - -	Mylius sc.	
		Alojzy Fryderyk de Brühl General artylerji Kor. - - -	Folino ad vivum Del. sc.	
		C. L. Marshall de Bieberstein General poyat Kor i W. X. L. - - -	Matth. Deisch fec.	
		Kajetan Sołtyk Biskup Krak. tryz. Sied. - - -	Bacciaralli pinx. Ameggo & Perini sc. Roma	
		Janusz tryz Sanguszek przedtym Marszałek nadworny W. X. L.	Filipowicz del. & sc.	

2. J.Ch. Albertrandi, *Rejestr obrazów starożytnych i późniejszego wieku Polaków, 1774–1775*, BUW GR, Inw.zb.d. 22036/b_{verso}, fot. Pracownia Reprograficzna BUW

W tabeli ujęto 122 wizerunki 107 osób uszeregowanych chronologicznie według roku śmierci. Poza imieniem, nazwiskiem i sprawowanym urzędem lub pełnioną funkcją w zestawieniu wskazano twórców portretu. Opis funkcji tych artystów – *sculpsit, fecit, pinxit, delineavit* – wyraźnie wskazuje, że wizerunki po-

1777), Kajetan Ignacy Sołtyk (1715–1788), Janusz Aleksander (Lubartowicz) Sanguszek (1712–14 IX 1775) – biogram pod ryciną informuje: „Przedtym Marszałek Nadworny Litewski. Żyć jeszcze w R. 1772”.

mieszczono w zamkowej bibliotece były pracami graficznymi. W ostatniej kolumnie *Rejestru* została dodana informacja o „Listach oryginalnych do obrazów przyłączonych”²¹. Mamy więc do czynienia z opracowaniem materiału w taki sposób, aby stanowił podstawowy zasób wiedzy o portretowanym, przydatny do dalszych prac. Biblioteka zamkowa, mająca pełnić rolę między innymi zaplecza badawczego dla środowiska dworskiego, była najwłaściwszym miejscem przechowywania tego rodzaju obiektów.

W doborze postaci wyszczególnionych na *Rejestrze* wyraźnie pojawiają się trzy grupy: rycerze, poeci, kapłani. W tym to kluczu, wywodzącym się z fragmentu *Eneidy*, zostaną kilka lat później pogrupowane wizerunki w Przedpokoju Senatorskim. Co więcej, sięgając po raz kolejny do utworu *Na obrazy starożytnych Polaków*, odnajdziemy dokładnie wskazane przez Naruszewicza stany społeczne, z których wywodzili się modelowi dla przyszłych pokoleń przedstawiciele: władców („Jan Trzeci pohańców tłukł wojska niezmiennie”²²), senatorów („Inni poważnym lustrem radnej błyszcząc togi”²³) oraz kapłanów („w zaszczyt świetnych tyjar przybrani dwurogi”²⁴).

Równoległe bądź nieco wcześniej niż gromadzenie podobizn rodaków król także zlecił (lub zainspirował) opracowanie życiorysów znamienitych postaci z historii Polski. Biogramy 65 postaci z tych wymienionych w rękopiśmiennym rejestrze omawianym powyżej odnajdujemy w woluminie z Biblioteki Czartoryskich²⁵. Analogicznie do *Rejestru obrazów starożytnych i późniejszego wieku Polaków* są to również przedstawiciele trzech grup: rycerzy, duchownych i poetów, których życie zasługiwało na naśladownictwo.

Materiały z Biblioteki Czartoryskich to życiorysy zapisane różnymi, w tym momencie jeszcze anonimowymi, rękami²⁶. Jedynie niektóre z nazwisk i urzędów zostały z czasem naniesione przez Albertrandiego. Przeważająca większość kart posiada ślad pionowego złożenia, typowego dla materiałów przygotowywanych z intencją ich późniejszej korekty bądź uzupełnień²⁷. Sylwetki zawarte w woluminie zostały oprawione w, jak się wydaje, przypadkowej kolejności, ponieważ nie odnajdujemy ani ciągu chronologicznego, ani alfabetycznego. Natomiast jest możliwe wskazanie okresu, przed którym życiorysy powstały. Mianowicie w kilku z nich pojawiają się wzmianki o jezuitach jako o zakonie jeszcze istniejącym, między innymi podkomorzy koronny Andrzej Bobola (1540–1616) „leży u Jezuitów Staromiejskich w Warszawie”²⁸, a biskupowi Ludwikowi Załuskiemu „jezuici warszawscy szkoły swoje w Starym Mieście są winni”, co oznacza czas przed połową 1773 r.²⁹

Dotychczas żaden z badaczy nie wskazał na wyraźne związki materiałów z Biblioteki Czartoryskich oraz *Rejestru obrazów starożytnych i późniejszego wieku Polaków* z Gabinetu Rycin BUW z zespołem wizerunków znamienitych rodaków określanym jako *Polonorum Icones*, także przechowywanym w Gabinetecie Rycin BUW. Kilka lat temu wspomniany zespół został pokrótce omówiony w osobnym studium³⁰, dlatego w tym miejscu przywołane zostaną jedynie najistotniejsze informacje. *Polonorum Icones* to obecnie nieco ponad 370 rycin i rysunków, pierwotnie pomieszczonych w dwóch ozdobnych tekach wykonanych w Warszawie w 1778 r. Podobizny zostały rozdzielone na wizerunki władców Polski (układ chronologiczny) oraz godnych upamiętnienia rodaków (porządek alfabetyczny). Dzisiejszy kształt jest efektem uzupełnień za czasów Stanisława Augusta oraz Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego (1816–1831), do którego ów zespół został nabyty od spadkobierców króla wraz z całym monarszym Gabinetem Rycin.

²¹ Te same listy wymienił jeszcze Jan Feliks Piwarski (1794–1859), pierwszy kustosz Gabinetu Rycin na Królewskim Uniwersytecie Warszawskim, w opracowanym w latach 20. XIX w. katalogu portretów zatytułowanym *Obrazy Polaków* (BUW GR, Inw.zb.d. 20497). Dziś miejsce przechowywania listów pozostaje nieustalone.

²² Naruszewicz, *op. cit.*, w. 31–32.

²³ *Ibidem*, w. 33.

²⁴ *Ibidem*, w. 34.

²⁵ Biblioteka Czartoryskich, rkps 1745 IV, wtórnice oprawiony w półskórek wolumin o wymiarach 34 x 20,5 cm, zawierający 92 karty; *Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie. Sygnatury 1682–2000*, oprac. M. Kukiel, uzup. A. Homecki, Kraków 1988, s. 79–80.

²⁶ W czasie tworzenia dzieł historycznych Naruszewicz korzystał z usług kopistów. Ich brak odczuwał jako dodatkowe obciążenie w pracy; por. list do Stanisława Augusta wysłany z Polesia (wieś Powieć/Powiecie): „Ciężko mi jest bardzo, że nie mam pod ręką kopistów i mieć ich nie mogąc albo sam wszystko gryzmolić muszę, albo używać ręki wyproszonej” (12 IV 1777) oraz odpowiedź króla: „Może ja i kopistów WPanu obmyślę powoli, gdyż szczerze pragnę, i żeby te dzieło, ile być może, ułatwionym i przyśpieszonym zostało, i żebyś WPan nie czuł zbytniego osobistego w tej pracy ciężaru” (21 IV 1777), *Korespondencja Adama Naruszewicza...*, s. 72, 76.

²⁷ Por. np. odpowiedź Stanisława Augusta na list Naruszewicza, w którym biskup-historyk zapowiada przesłanie monarsze pierwszej księgi historii Piastów: „Planta historii polskiej, jak mi ją WPan opisujesz w liście swoim [...] gdy mi *successive* przysyłać będziesz, chciej WPan pamiętać, żeby były pisane *fracta pagina*, aby notacyjki lub poprawki, jakie się zdarzą potrzebne, były gdzie wygodnie wpisać” (21 IV 1777), *ibidem*, s. 76.

²⁸ Biblioteka Czartoryskich, rkps 1745, s. 43.

²⁹ Biblioteka Czartoryskich, rkps 1745, s. 47. 21 lipca 1773 r. – brewe *Dominus ac Redemptor* Klemensa XIV znoszące zakon jezuitów.

³⁰ I. Przepałkowska, *Polonorum Icones – zbiór „wyobrażeń ludzi w ojczyźnie znakomitych, na hold potomności zasługujących”*. *Przyczynek do kształtowania kolekcji Gabinetu Rycin króla Stanisława Augusta*, „Artifex Novus”, 2020, 4, s. 182–193.

Wizerunki ujęte w *Polonorum Icones* są naklejone na kartę, a pod nimi widnieją odręcznie naniesione biogramy portretowanych. Poza drobnymi zmianami w zapisie niektórych słów oraz odmiennymi charakterami pisma, tekst życiorysu z *Polonorum Icones* jest tożsamy z tym pochodzącym z woluminu z Biblioteki Czartoryskich. Co więcej, wszystkie postaci wymienione w *Rejestrze obrazów starożytnych* są obecne w zespole *Polonorum Icones*.

Aleksandra Bernatowicz przywołuje wskazane przez Anthony'ego D. Smitha, „trzy główne komponenty tych [tj. narodotwórczych – I.P.] wyobrażeń, stanowiące o sile ich oddziaływania: dydaktyzm, wywołanie emocji i wspomnień oraz upamiętnienie”³¹. W materiałach związanych z zespołem *Polonorum Icones* dwa z nich – dydaktyzm i upamiętnienie – są wyraźnie obecne.

Polonorum Icones są efektem wielu działań, w których odbijają się założenia polityki artystycznej Stanisława Augusta. Wpisywanie się wizerunków z tego zespołu w narodotwórcze procesy mecenatu kulturalnego Stanisława Augusta umykało uwadze badaczy. Podobizny sławnych Polaków ujęte w tym zbiorze były „zdobywane skądkolwiek się da”, zatem nacisk położony został na szybkość ich zgromadzenia i niską kosztowność, przy jednoczesnym zejściu na plan dalszy walorów artystycznych wizerunku. Równie istotny co graficznie lub rysunkowo oddany konterfekt, był jego wizerunek odmalowany piórem historyka. Biogram poza przytoczeniem faktografii (daty życia, koligacje rodzinne, piastowane urzędy, uczestnictwo w życiu politycznym kraju, niekiedy wspomniana twórczość literacka) zawiera również ocenę danej postaci. Są to z reguły jedno- lub dwuzdaniowe wzmianki, najczęściej podkreślające pozytywną, wartość naśladowania i pamięci cechę rodaka. Niektóre biografie posiadają także rysy krytycznej historiografii³² oraz negatywne wzmianki o osobach wyznania innego niż katolickie³³. Obie te cechy dodatkowo wskazują na co najmniej znaczny udział (jeśli nie autorstwo) Naruszewicza w przygotowaniu biogramów³⁴.

O zleceniu dzieł malarskich i historiograficznych, które ujmowałyby przeszłość Polski w pożądaną przez Stanisława Augusta optykę i ich patriotycznotwórczej roli mówi się w literaturze przedmiotu od dawna. To była jedna ze stałych osi wytyczających artystyczne przedsięwzięcia władcy. Przejawiała się zarówno w działaniach na dużą skalę (Sala Rycerska), jak i w zdecydowanie mniejszych realizacjach (*Polonorum Icones*). Ryciny gromadzone przez monarchę były układane tematycznie w specjalnych tekach, stojących w bibliotece zamkowej. Królewska kolekcja odbitek graficznych była zalecanym wzornikiem ikonograficznym i inspiracją rozwiązań kompozycyjnych dla artystów realizujących zlecenia Stanisława Augusta. Również zespół *Polonorum Icones*, jako część zamkowej biblioteki, był wzorem dla członków Malarni. Co warto podkreślić, *verso* pięciu malarskich podobizn (Jana Karola Chodkiewicza, Stanisława Hozjusza, Marcina Kromera, Andrzeja Olszowskiego, Jana Tarnowskiego) wykonanych przez Bacciarellego w 1782 r. do Sali Rycerskiej znajdują się biogramy portretowanych³⁵. Wizerunki Kromera i Tarnowskiego nie miały swoich odpowiedników w zespole *Polonorum Icones*. Natomiast w pozostałych trzech przypadkach (il. 3–5) teksty powstały jako skróty życiorysów widniejących pod rycinami. Zatem konterfekty z *Polonorum Icones* pełniły podwójnie dydaktyczną rolę – jako ikonograficzny wzór dla wizerunku oraz wzór postawy obywatelskiej³⁶. A dzięki zaopatrzeniu portretów – tak graficznych, jak i malarskich – w życiorysy, zebrane podobizny wzmacniały swój potencjał parenetyczny oraz sankcjonowały obecność danej osoby w panteonie znamienitych Polaków.

Idea łączenia biogramów z wizerunkami znamienitych rodaków ewoluowała. Początkowo obejmowała przede wszystkim zmarłych i pojedyncze osoby współczesne Stanisławowi Augustowi. Z czasem, zarówno podobizn, jak i życiorysów doczekali się również ludzie z otoczenia króla. Pierwszym etapem tworzenia pocztu współczesnych postaci było zlecenie wykonania ich portretów pasteliście Louisowi Marteau. Francu-

³¹ A. Bernatowicz, *Malarze w Warszawie czasów Stanisława Augusta. Status – aspiracje – twórczość*, Warszawa 2016, s. 297.

³² Biogram Zbigniewa Gorajskiego (Gorayskiego, 1596–1655) zawiera stwierdzenie: „R. 1651 iedził w Poselstwie od Jana Kazimierza do Lubeki [...] dla uczynienia ze Szwedami pokoju wiecznego. Lecz że się Polacy domagali, o przywrócenie Inflant, i prawo do Korony Szwedzkiej poselstwo to w niwecz poszło”, BUW GR, Inw.zb.d. 15561. Z biogramu Stanisława Lubienieckiego (1623–1675) najbardziej wybija krytyka nie gorliwości na rzecz braci polskich („Pisał różne księgi [...] gdzie wiele błędów i kłamstwa zdaniem samych pisarzy Dyssydenckich”), ale dzieła traktującego o historii Polski „Poloneutichia abo Królestwa Polskiego szczęście”: „rzecz na pozór piękna, w istocie niedokładna, nieporządna, fanatyzmu i prostoty pełna, lubo się tam niektóre ciekawości znajdują”, BUW GR, Inw.zb.d. 19665.

³³ Jozafat Kuncewicz (1580–1623) został „od nieposusznych owiec okrutnie zamordowany”, BUW GR, Inw.zb.d. 19938.

³⁴ Religijna optyka dziejów Polski wyraźnie wybrzmiewa także w innym dziele Naruszewicza pt. „Memoriał względem pisania historii narodowej” (1775), Affek, *op. cit.*, s. 512, 515.

³⁵ D. Juszcak, H. Małachowicz, *Zamek Królewski w Warszawie. Malarstwo do 1900. Katalog zbiorów*, t. 1, Warszawa 2007, s. 88–99, poz. kat. 42–51.

³⁶ Jeszcze w latach 90. XVIII w. Albertrandi pisał, że młodzi polscy adepci sztuk pięknych, kształcący się na Zamku, winni dogłębnie poznawać rodzimą historię, Bernatowicz, *op. cit.*, s. 52.

123

Andrzej Olszowski herbu Rys z d. syn Waleryana z Olszowy kasztelana Spisimskiego i Jofii Dominowny, urodzonej z Konejzowskiej Szewcówny Cierulskiej. W młodym nadto wieku stan sobie dубowany obiał. W Rzymie i po innych Akademiach cudzoziemskich zakonczywszy nauki, gdy się do Polski wrócił, Mikolaj Konejzowski dzieł jego z Matki, opatrzył go Kanonią Śmieżnienską, a skąd wkrótce został Kanclerzem Tymczasem Macieju Lubieńskiego, Regentem Koronnym, Referendarzem Koronnym, Dziekanem Krakow. i Prokuratorem Koronnym. Jan Kazimierz przydał mu do Biskupstwa Chelmińskiego Rządy mniszka Koronna. Na tym Biskupstwie niektóre księgi w Litwie od Dydydentow wındykował, mianowicie Torunski S. Jakóba w Roku 1658, a sam wiede innym Kościołom zbudował. Podczas głodu we Lwowie znaczna summy pieniędzy na ubogich wyżył. Akademia Krakowska bibliotekę opatrzył. Właścił owe trudną, nieznaną i bez przykładu Ruffice Abdykacja Jana Kazimierza, gdy już inaczej być nie mogło. Do związku Litewskiego rozważania wielkim był powodem, w czym mu nadwyzwyczajnie dać pochwały Jerzy Lubomirski Marszałek W Koronny. Do Frankfurta na sejm Rzeszy Niemieckiej w poselstwie wysłany na elektywa Cesarza Leopolda, wyrobił to, że wojska Cesarzkie z Polski uszono. Szedł potem do Wiednia, skąd dla Michała Króla Eleonore Austryackiej Matronie wprowadził: tegoż Króla imieniem przysięgi od większych miast Ruskich słuchał. Wojnę na Turków i obranie na tron Rusa u Panow Ręplty w tym obradom i wyprawom wygościł. Do piastowania godnie przetrwał 9 przeszły wyspionym od Króla Jana III na Krzyżactwie tegoż Króla z Matronką Koronował. Umarł we Gdańsku R. 1677, bez lat tylko byłszy Arzbiskupim Śmieżnienskim. Pamięta jego miłości i szczeroty ku Opatrynie Księcia w Konstytucji 1676 fol. 46. Książki niektóre księgi J. Vindicia contra Jura 1637 in 4to. 2. Censura Candidatorum sęperi Solonici, która księga pomogła mocno do bronu Michałowi Królowi.

ski artysta w latach 1770–1778 sukcesywnie uwieczniał bywalców intelektualnych spotkań aranżowanych przez Stanisława Augusta³⁷. Wizerunki sześciu duchownych z tego grona zostały przekopiiowane w 1779 r. i włączone do zbioru *Polonorum Icones*. Dodatkowo osoby wówczas już nieżyjące otrzymały biogramy³⁸. Z 1780 r. pochodzą opisy kolejnych osób utrwalonych przez Marteau³⁹.

Malarskie oraz słowne sylwetki uczestników obiadów u króla zdają się być twórczym echem zwyczaju, mocno osadzonego w dworskiej kulturze Francji, opisowych konterfektów bywalców salonów. Ten typ literackiej galerii znany był Stanisławowi Augustowi za pośrednictwem chociażby memuarów księżnej Anne Marie Louise de Montpensier (1627–1693)⁴⁰.

W powstaniu pasteli doszedł do głosu nie tylko czynnik towarzyski (utrwalenie osób z bliskiego kręgu), lecz także – jak można przypuszczać – forma nieoficjalnego uhonorowania współpracowników⁴¹. Nakazując Naruszewiczowi ułożenie biogramów portretowanych⁴², analogicznie do sylwetek postaci typowanych do Przedpokoju Senatorskiego oraz włączenie kopii wizerunków do zespołu *Polonorum Icones*, król dodał aspekt dydaktyczny do już posiadanych podobizn.

Uczestnicy intelektualnych biesiad spotykali się w Pokoju Żółtym na Zamku Królewskim w Warszawie, gdzie zawisły prace Marteau. Pokój Żółty sąsiaduje z Pokojem Marmurowym, a graniczy przez ścianę z Przedpokojem Senatorskim. Powstała w ten sposób triada wewnątrz o odmiennych funkcjach i wymowie, ale posiadających wyraźny punkt zbieżny pod postacią galerii rodaków godnych pamięci i naśladowania: współczesnych Stanisławowi Augustowi luminarzy nauki i kultury, ich poprzedników dobranych w kluczu z *Eneidy* oraz uprzednich władców Polski.

Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden archiwalny dokument, który wskazuje na rolę gromadzonych wizerunków jako początku idei galerii sławnych Polaków oraz czysto utylitarnego zasobu wzorów dla królewskiej Malarni. Z 22 lipca 1781 r. pochodzi druga wersja doboru osób do Przedpokoju Senatorskiego, sporządzona ręką króla. Stanisław August nie tylko wybrał postacie, wskazał ich docelową lokalizację w Sali oraz technikę wykonania, lecz także określił, gdzie szukać źródła wzoru dla malarskiego lub rzeźbiarskiego portretu.

Na 44 wizerunki dziewięć posiada wskazanie *estampe* – „rycina”. Są to: Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, Jan Karol Chodkiewicz, Jerzy Sebastian Lubomirski (il. 6), Stanisław Hozjusz, Andrzej Olszowski, Stanisław Łubieński, Jerzy Ossoliński (il. 7), Jan Łaski i Jan Heweliusz⁴³. Wszystkie te postaci są obecne w zbiorze *Polonorum Icones*, posiadając co najmniej jedną podobiznę wraz z życiorysem⁴⁴.

³⁷ Zespół ok. 30 pastelowych portretów uległ po śmierci monarchy rozproszению i zniszczeniu. Większość została spalona w Petersburgu na rozkaz Mikołaja I (1834) w ramach represji po upadku powstania listopadowego, K. Gutowska, *Louis Marteau i jego portrety uczestników obiadów czwartkowych*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, 19, 1975, s. 487, 490, 500; T. Kossecka, *Gabinet Rycin króla Stanisława Augusta*, Warszawa [1999], s. 44.

³⁸ M. Biłozór-Salwa, *Rysunki dawnych mistrzów. Wiek XV do lat 20. XIX wieku. Szkoła polska: S*, Warszawa 2019, s. 452–462, poz. 301–306.

³⁹ Gutowska, *op. cit.*, s. 490. Spośród tych ośmiu osób wizerunek Ignacego Nagurczewskiego jest jednym z przekopiiowanych w 1779 r. Podobizn Michała Jerzego Wandalina Mniszcha, Andrzeja Mokronowskiego, Krzysztofa Hilarego Szembeka, Ignacego Potockiego, Andrzeja Gawrońskiego, Stanisława Poniatowskiego nie ma w zbiorze *Polonorum Icones*. Portret Celestyna Czaplica należy do kolekcji Stanisława Augusta, ale został włączony w ciąg główny zbiorów, w teki królewskie, BUW GR, Inw.zb.d. 10054. Na rękopiśmienne materiały zawierające biogramy ww. postaci zwróciła ostatnio uwagę także Magdalena Bober-Jankowska, *Czy Adam Naruszewicz napisał „Życiorysy sławnych Polaków”? O nieznanym rękopisie biskupa koadiutora smoleńskiego*, „Roczniki Humanistyczne”, 68, 2020, 1, s. 59–73.

⁴⁰ O wpływie twórczości księżnej de Montpensier na sposób konstruowania wizerunków postaci w pamiętnikach króla zob. T. Kostkiewiczowa, *Galeria portretów w „Pamiętnikach” Stanisława Augusta*, [w:] *Pamiętniki Stanisława Augusta i ich bohaterowie*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa 2005, s. 26–29. W tym kontekście zastanawia stwierdzenie Teresy Kostkiewiczowej, że w królewskich pamiętnikach właściwie nie występują sylwetki ludzi pióra należących do kręgu czwartkowych bywalców. W tym momencie nie jest jasne, dlaczego król – z dużą dozą prawdopodobieństwa – świadomie zrezygnował z pogłębionego ukazania postaci Ignacego Krasickiego czy Naruszewicza, *ibidem*, *op. cit.*, s. 29–30.

⁴¹ Rymowane podziękowanie za portret Marteau stworzyli Naruszewicz (w odzie *Do malarstwa*, 1773) oraz Franciszek Bohomolec (1780), Gutowska, *op. cit.*, s. 491, 496.

⁴² Por. wzmiankę w liście Stanisława Augusta (z 15 XIII 1780) o biogramie jego ojca przygotowanym przez Naruszewicza 30 listopada: „powieść względem ojca mego przyda się na czwartek”, *Korespondencja Adama Naruszewicza...*, s. 172. Ojciec króla, kasztelan krakowski Stanisław Poniatowski (1676–1762), co oczywiste nie został uwieczniony przez Marteau. Natomiast jego dwie podobizny (bez biogramów) znajdują się w *Polonorum Icones* (BUW GR, Inw.zb.d. 13017, Inw.zb.d. 19710).

⁴³ Biblioteka Narodowa, Rps 3292 IV, k. 83r-v, <https://polona.pl/item-view/0625e6e5-f769-4017-953f-9c6ed1b3350e?page=180> (dostęp: 21 XI 2023); por. Rottermund, *op. cit.*, s. 126–127.

⁴⁴ BUW GR: Inw.zb.d. 19720, Inw.zb.d. 19721 (Radziwiłł); Inw.zb.d. 14048 (Chodkiewicz); Inw.zb.d. 15570, Inw.zb.d. 19666 (Lubomirski); Inw.zb.d. 19629, Inw.zb.d. 19630, Inw.zb.d. 19818 (Hozjusz); Inw.zb.d. 19700 (Olszowski); Inw.zb.d. 19672 (Łubieński); Inw.zb.d. 15568 (Ossoliński); Inw.zb.d. 19659, Inw.zb.d. 19660, Inw.zb.d. 19931 (Łaski); Inw.zb.d. 13655 (Heweliusz).

Niedawne ustalenia Magdaleny Bober-Jankowskiej pozwalają prześledzić późniejsze wykorzystanie materiałów zgromadzonych na potrzeby panteonu znamienitych rodaków⁴⁵. Badaczka wskazała na zależności pomiędzy rękopisami zawierającymi biogramy zasłużonych Polaków: przytoczonymi powyżej rękopisami z Biblioteki Czartoryskich (sygn. 1745, 1748) oraz z Ossolineum i Lwowa⁴⁶, wiążąc je z gromadzeniem materiałów do planowanego przez Józefa Boelckego – a nieukończonego z racji śmierci w 1786 r. – *Dykcjonarza sławnych Polaków i ludzi z Polską związanych*⁴⁷. Mimo że nie ze wszystkimi stwierdzeniami Bober-Jankowskiej należy się zgodzić⁴⁸, jej rozpoznania bez wątpienia rozszerzają katalog obszarów, w których odnajdujemy echa galerii sławnych Polaków.

Warto wspomnieć, że wymienione przez tę autorkę teksty niewłączone przez Naruszewicza do ostatecznego wyboru materiałów do *Dykcjonarza sławnych Polaków*⁴⁹ znajdują się w zbiorze *Polonorum Icones*, towarzysząc podobiznom: rotmistrza Drzystawskiego⁵⁰, Bernarda z Wąbrzeźna⁵¹, Rafała Chylenia⁵², Jana Podkowy⁵³. Podobnie jak wiersz ku czci Jakuba Warteresiewicza⁵⁴ i opis lekarstwa z łez jelenia zwanego bezoarem⁵⁵. Były to zatem odpisy z dostępnych Naruszewiczowi materiałów i jako wtórne powstały w ścisłej zależności od zespołu *Polonorum Icones*.

Myśl stworzenia panteonu godnych naśladowania przodków stawała się osnową różnorodnych działań inspirowanych przez króla w ciągu znacznej części jego panowania. Jej źródła należy upatrywać we wstrząsie spowodowanym porwaniem przez rodaków oraz w próbie zjednoczenia Polaków wokół tronu na wieść o zaborczych planach sąsiednich państw.

Jest to także ta sama idea, która inspirowała namalowanie pastelowych wizerunków uczestników obiadów czwartkowych, wykonanie ich kopii do zbioru *Polonorum Icones* oraz zlecenie Naruszewiczowi ułożenia biogramów osób uwiecznionych przez Louisa Marteau. Postulat zgromadzenia „wyobrażeń ludzi w ojczyźnie znakomitych, na hołd potomności zasługujących [...] z krótkim ich dziejów opisaniem” zgłaszał również Michał Jerzy Wandalin Mniszech w projekcie *Musaeum Polonicum* opublikowanym w 1775 r.⁵⁶

W kręgu oddziaływania tej idei sytuowałabym także – opierając się na najnowszej hipotezie Przemysława Wątroby dotyczącej datowania – projekt niezrealizowanego pomnika Stanisława Augusta i znamienitych rodaków autorstwa Marcina Knackfusa⁵⁷. Wraz ze zmieniającymi się okolicznościami politycznymi oraz pojawiającymi się możliwościami (bądź potrzebami) wykorzystania zgromadzonego wcześniej materiału biograficznego (np. *Dykcjonarz sławnych Polaków* Boelckego), ewoluował sposób ujęcia pocztu godnych pamięci przodków oraz jego prezentacji odbiorcom. Rozmaitość adaptacji głównej myśli powoduje, że lepiej niż chronologiczna sekwencja wydarzeń opisuje ją siatka wzajemnych zależności.

Z przytoczonych powyżej materiałów wyłania się galeria sławnych Polaków jako jeden z lejtmotywów panowania Stanisława Augusta⁵⁸. Przeobrażenia pierwotnej koncepcji spowodowały, że jej odbicie można

⁴⁵ Bober-Jankowska, *op. cit.*, s. 59–73.

⁴⁶ Wrocław, Biblioteka Ossolineum, rkps 608/I, 46/III oraz Lwów, Biblioteka im. Wasyla Stefanyka, rkps 344.

⁴⁷ Bober-Jankowska, *op. cit.*, s. 66–67.

⁴⁸ Autorka skupiła się jedynie na badaniach literaturoznawczych, pomijając wcześniejsze ustalenia historyków sztuki co do ścisłego związku między biogramami przygotowanymi przez Naruszewicza a portretami Marteau (np. Gutowska, *op. cit.*, s. 477–536). Kwestią pozostającą do głębszego zbadania jest również m.in. pytanie, czy rzeczywiście *Żywoty sławnych mężów* Plutarcha były bezpośrednią inspiracją dla stworzenia biogramów zasłużonych postaci z kręgu króla.

⁴⁹ Bober-Jankowska, *op. cit.*, s. 71.

⁵⁰ BUW GR, Inw.zb.d. 19927.

⁵¹ BUW GR, Inw.zb.d. 19754.

⁵² Prawidłowo: Chylińskiego; BUW GR, Inw.zb.d. 19613.

⁵³ BUW GR, Inw.zb.d. 19941.

⁵⁴ BUW GR, Inw.zb.d. 19751 (błędnie podpisany przez Albertrandiego jako „Wartewasiewicz”).

⁵⁵ BUW GR, Inw.zb.d. 19923.

⁵⁶ Zob. M.J.W. Mniszech, *Myśli względem założenia Musaeum Polonicum. 1775*, komentarz komentarz M. Mencfel, [w:] *Muzeum w kulturze pamięci na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Antologia wczesnych tekstów*, t. 1: 1766–1882, red. T.F. de Rosset, M.F. Woźniak, E. Bednarz Doiczmanowa, Toruń 2020, s. 53–70.

⁵⁷ W literaturze datowany na ok. 1792 r., ale według ostatnich ustaleń Przemysława Wątroby bardziej prawdopodobne są lata 1773–1777, <https://www.recreatio.uw.edu.pl/project/1090> (dostęp: 20 XI 2023).

⁵⁸ Można pokusić się o stwierdzenie, że również i po abdykacji Poniatowski kontynuował tworzenie galerii portretów – uwiecznionych na kartach pamiętników sylwetek już nie tylko znamienitych rodaków, ale przede wszystkim interesujących postaci, z którymi zetknął się w ciągu swojego życia. Czytelnicy memuarów otrzymali w ten sposób poczet ludzi, którzy wpłynęli na Stanisława Augusta i go w pewnym stopniu uformowali, por. Kostkiewiczowa, *op. cit.*, s. 25–51.

odnaleźć między innymi w pracach poetyckich i historycznych Adama Naruszewicza, w obiektach zgromadzonych w zamkowej bibliotece czy wreszcie – w sposób najbardziej spójny i czytelny, ale nie jedyny – w Przedpokoju Senatorskim.

POCZĄTKI KSZTAŁTOWANIA IDEI GALERII SŁAWNYCH POLAKÓW KRÓLA STANISŁAWA AUGUSTA

Streszczenie

Ideę panteonu sławnych Polaków stworzoną przez króla Stanisława Augusta zwykle się utożsamiać z wystrojem Przedpokoju Senatorskiego (1781–1786) na Zamku Królewskim w Warszawie, zwanego z czasem Salą Rycerską, a bezpośredni impuls do jego zaaranżowania wywodzić z szoku pierwszego rozbioru (1773). Niniejszy tekst wskazuje na wcześniejsze niż dotychczas uważano działania króla oraz środowiska dworskiego, które są uchwytnymi początkami galerii znamienitych Polaków. Idea stworzenia pocztu wybitnych postaci, z leżącą u jej podstaw silną wymową dydaktyczną, stanowiła osnowę różnorodnych monarszych inicjatyw (m.in. utwory poetyckie i historyczne powstałe z inspiracji władcy, zbiory królewskiej biblioteki, projekt pomnika króla Stanisława Augusta i sławnych Polaków). Program uzdrowienia polskiego społeczeństwa zakładał sięgnięcie do sylwetek wybitnych rodaków, aby w ten sposób wykształcić propatriotyczne postawy obywatelskie.

THE BEGINNINGS OF SHAPING THE IDEA OF THE GALLERY OF FAMOUS POLES OF KING STANISŁAW AUGUST

Summary

The idea of a pantheon of famous Poles, initiated by King Stanisław August, is often associated with the decoration of the Senators' Antechamber (1781–1786, later known as the Knights' Hall) at the Royal Castle in Warsaw. The direct impetus for its arrangement is traditionally linked to the shock of the First Partition of Poland (1773). This article points to earlier, previously overlooked actions by the king and his courtly milieu, which may be regarded as the tangible beginnings of a gallery of illustrious Poles. The concept of creating a roster of distinguished figures, underpinned by a strong didactic purpose, formed the foundation of various royal initiatives – including poetic and historical works inspired by the monarch, the collections of the royal library, and the project of a monument to King Stanisław August and eminent Poles. The program of renewing Polish society relied on drawing upon the examples of outstanding compatriots in order to cultivate civic virtues imbued with patriotism.

BIBLIOGRAFIA

- Affek Mariusz, *Monarchiczna wizja dziejów Polski według Adama Naruszewicza*, [w:] *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. Irena Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków 2004, s. 511–522.
- Bernatowicz Aleksandra, *Malarze w Warszawie czasów Stanisława Augusta. Status – aspiracje – twórczość*, Warszawa 2016.
- Biłozór-Salwa Małgorzata, *Rysunki dawnych mistrzów. Wiek XV do lat 20. XIX wieku. Szkoła polska: S*, Warszawa 2019.
- Bober-Jankowska Magdalena, *Czy Adam Naruszewicz napisał „Życiorysy sławnych Polaków”? O nieznanym rękopiśmie biskupa koadiutora smoleńskiego*, „Roczniki Humanistyczne”, 68, 2020, 1, s. 59–73.
- Grzebień Ludwik, *Albertrandi Jan Chrzyciel*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1: A–G, red. Hieronim E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 41–45.
- Gutowska Krystyna, *Louis Marteau i jego portrety uczestników obiadów czwartkowych*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, 19, 1975, s. 477–536.
- Juszczak Dorota, Małachowicz Hanna, *Zamek Królewski w Warszawie. Malarstwo do 1900. Katalog zbiorów*, t. 1, Warszawa 2007.
- Kałamajska-Saeed Maria, *Genealogia przez obrazy. Barokowa ikonografia rodu Sapiechów na tle staropolskich galerii portretowych*, Warszawa 2006.

- Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie. Sygnatury 1682–2000*, oprac. Marian Kukiel, uzup. Adam Homecki, Kraków 1988.
- Korespondencja Adama Naruszewicza 1762–1796*, z papierów po Ludwiku Bernackim uzup., oprac. i wydał Julian Platt, red. Tadeusz Mikulski, Wrocław 1959.
- Kossecka Teresa, *Gabinet Rycin króla Stanisława Augusta*, Warszawa [1999].
- Kostkiewiczowa Teresa, *Galeria portretów w „Pamiętnikach” Stanisława Augusta*, [w:] *Pamiętniki Stanisława Augusta i ich bohaterowie*, red. Anna Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa 2005, s. 25–52.
- Michalski Jerzy, *Stanisław August Poniatowski*, Warszawa 2009.
- Mniszech Michał Jerzy Wandalin, *Myśli względem założenia Musaeum Polonicum. 1775*, komentarz Michał Mencfel, [w:] *Muzeum w kulturze pamięci na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Antologia wczesnych tekstów*, t. 1: 1766–1882, red. Tomasz F. de Rosset, Michał F. Woźniak, Ewelina Bednarz Doiczmanowa, Toruń 2020, s. 53–70.
- Naruszewicz Adam Stanisław, *Poezje zebrane*, t. 1, wyd. Barbara Wolska, Warszawa 2005 (Biblioteka Pisarzy Polskiego Oświecenia, t. 4).
- Ostrowski Jan K., *Portret w dawnej Polsce*, Warszawa 2019.
- Przepałkowska Izabela, *Polonorum Icones – zbiór „wyobrażeń ludzi w ojczyźnie znakomitych, na hołd potomności zasługujących”*. *Przyczynek do kształtowania kolekcji Gabinetu Rycin króla Stanisława Augusta*, „*Artifex Novus*”, 2020, 4, s. 182–193.
- Rottermund Andrzej, *Zamek Warszawski w epoce Oświecenia. Rezydencja monarsza, funkcje i treści*, Warszawa 1989.
- Wątroba Przemysław, *Gmach zamkowej biblioteki Stanisława Augusta w świetle rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, [w:] *Splendor i wiedza. Biblioteka królewska Stanisława Augusta. Eseje*, red. Alina Dziecioł, Tomasz Jakubowski, Warszawa 2022, s. 55–70.
- Wolska Barbara, *Wątki historyczne w poezji Adama Naruszewicza*, „*Wiek Oświecenia*”, 1998, 13, s. 69–83.